

ÚTMUTATÓ A SZÓTÁR HASZNÁLATÁHOZ

1. Címszó (vezérszó)

A hasáb közepén, kapitálchen betűtípussal áll. Az alakváltozatokat és az ábécében egymást követő, azonos tövű szavakat tilde választja el egymástól: **CSENDES ~ CSÖNDES, FICÁNKOL ~ FICÁNKOZIK ~ FICKÁNDOZIK.**

2. Hasonlat

2.1. A hasonlatok a hasonlítás alapja szerint, betűrendben következnek. Ha az alakváltozataik szerkezetileg lényegesen eltérnek és nem rövidíthetők, egymás után jönnek: **jobb vmi, mint a semmi ~ jobb vmi a semminél** [csak középfokban]. A használatukra vonatkozó tudnivaló szögletes zárójelben áll.

2.2. A rokon értelmű kifejezések kapcsos zárójelben, ábécérendben, egymástól vesszővel elválasztva találhatók: **eloszlik {elenyészik, elillan, elszáll, eltűnik} vki v. vmi, mint a(z őszi) pára.** A hozzájuk tartozó példák természetesen a megfelelő címszó alatt keresendők. Az ismétlés elkerülésére a jelzős szerkezeteket, ahol lehet, rövidítve adjuk meg: **mint a(z őszi) pára = mint a pára v. mint az őszi pára.** Ha a hasonló is rendelkezik szinonimákkal, azok ugyancsak kapcsos zárójelben sorakoznak: **dolgozik vki, mint egy kapás {egy napszámos, egy paraszt} = dolgozik vki, mint egy kapás v. dolgozik vki, mint egy napszámos v. dolgozik vki, mint egy paraszt.** Így tehát világosan elválnak a gömbölyű zárójelben megadott, elhagyható elemektől.

2.3. Az élő vagy élettelen alanyra utaló *vki* és *vmi* névmás a magyarázó részben már nem szerepel: **reszket vki, mint a nyúl farka tetőtől talpig reszket; felzúdul vmi, mint a darázsfészek zsibongani kezd.** A melléknevek és igék vonzatait azonban mindig megadjuk: **imád vki vkit v. vmit, mint a hátában a hideglelést irtózik vkitől v. vmitől, egyáltalán nem kedvel vkit v. vmit.**

3. Stilisztikai minősítés

Ez általában a szótárak legvitathatóbb része, amely a szerkesztő személyes élményeitől, olvasottságától, látókörétől, engedékenységtől, ízlésétől stb., azaz tudományos módszerekkel nem mérhető, belső mozzanatoktól függ. A hasonlatok egy része nem rendelkezik különösebb stilisztikai színezettel, tehát semleges. Ezt külön nem jelöljük. Más esetekben a következő árnyalatokat különböztetjük meg: a) eredetüket tekintve: bibliai, irodalmi; b) hangulatuk szerint: bizalmas, durva, gúnyos, régies, rosszalló, tréfás; c) nyelvi rétegződésük szerint: népies, szleng.

4. Értelmezés

Mivel a szóláshasonlatok eleve nyomatékosításra szolgálnak, a magyarázatokban is az ilyen jellegű szerkezeteket alkalmazzuk – tehát eltérő elvet követünk, mint általában a szótárszerkesztők, akik igyekeznek a definícióikat minél egyszerűbb nyelven megfogalmazni, akár anyanyelvű, akár idegen ajkú felhasználóknak készítik munkájukat. A magyarázatok háromféleképp vannak megfogalmazva: a) egyetlen szóval: **úgy néz ki vki, mint egy gorilla borotvátalan, torzonborz; lusta vki, mint a bivaly dologkerülő, naplopó;** b) szószerkezettel: **jár vkinek a szeme, mint az asztalfia nyugtalanul pillantgat ide-oda; naiv vki, mint egy fiatal leány tapasztalatlan, túlzottan megbízik mindenkiben;** vagy c) szólással: **buta vki, mint a káposztafej káposztalé van a fejében; dolgozik vki, mint egy kapás ég a keze alatt a munka vkinek.**

5. Eredet

Számos hasonlat őrzi régi játékok és kártyalapok nevét (*facsiga, huszonegy[es]*), mesterségek szakkifejezéseit (*megszappanoz, elmángorol*), régi korok ruhaanyagait (*hetes vászon, kordován, daróc, brüsszeli csípke*), mértékegységeit (*arasz*) vagy eszközök alkatrészeit (*orsó, motolla, farmatring, pereszlen, fergettyű*), régi intézményeit (*pütkösdi királyság, falusi bíróság*). Ezeket a hagyományos mesterségek űzőin kívül ma már csak a néprajzosok ismerik, ezért röviden elmagyarázzuk őket. Gyakran tartalmaznak a kifejezések tulajdonneveket is (*Adonisz, Philemon és Baucis, Marius, Bálám, Dárius, Noé*). A görög-római mitológia és történelem, továbbá a kereszténység szereplőit jól ismerjük, de a régi adomák hősei (*Csáki, Bolond Istók, Marci, Balázs pap, Samu, Makó, Szatyor*) napjainkra nagyrészt feledésbe merültek; ám ha ismerjük a forrásokat, röviden leírjuk az ő történetüket is.

6. Példák

6.1. Szóláshasonlatkincsünk gazdagságát elsősorban a népköltészeti és az irodalmi alkotások illusztrálják. Az idézetek sorrendje szerzőik születési évét követi, ezeket csak a szerzőhöz nem köthető folklóralkotások (csúfolók, népdalok, ráolvasások, táncversek) előzik meg. A példák zöme a magyar irodalom évszázadaiból való, de kisebb mértékben felhasználtuk nem magyar szerzők alkotásait is. Ezek a magyar példaanyag után következnek. Az újabb hasonlatokat illetően az irodalmi művek természetesen szűkmarkúak, ilyenkor internetes forrásokat is felhasználtunk.

6.2. A régi szövegek helyesírását (egybe- és különírás, központosítás) a prózai művekben egységesítettük, a versekben azonban érintetlenül hagytuk. Olyan esetben, amikor a szerző valamely főnevet a maitól eltérően, korabeli szabály vagy szokás szerint írt, szögletes zárójelben, egyenlőségjel nélkül megadjuk a mai formát: „A seik [sejk] sátora előtt ledobtak a paripáikról, mint a datolyászsákot.” (Csáth Géza: Kálnoki Bedő Béla).

Az idézetekben előforduló idegen, elavult vagy tájszavakat ugyancsak szögletes zárójelben magyarázzuk meg: „A dús szőke hajbozót csapzott dzsungellé kuszálódott, a szárnytört fátermörder [= kemény férfigallér] kerületéről hosszan lógott a fekete nyakkendő az asztal alá, a széken, mint akasztott ember, lógott a redingote [= hosszú zakó], a köcsögkalap figyelve csúcsosodott az almárium tetején...” (Laczó Géza: Ariel).

6.3. A kifejezés megértéséhez szükségtelen, túlságosan hosszú mondatokat rövidítettük, ilyenkor a példából kihagyott részekre szögletes zárójelbe tett három pont utal: „[...] berúgott, becsicscentett, mint egy albán számár, reméli, nem okoz evvel külpolitikai bonyodalmakat [...]”. (Esterházy Péter: Függetlenség).

7. A szócikk további részét a hasonlat történetével, szinonimáival és antonimáival kapcsolatos ismeretek alkotják. Rövidítésük az oldalak alsó részén található.

7.1. Ha a hasonlat előfordul 1851 előtti lexikográfiai irodalmunkban, megadjuk akkori formáját és a forrás megjelenésének időpontját is: **L: csendes, mint a sír** (1851). Itt a következő gyűjteményekről és szerzőkről van szó: 1598 Baranyai Decsi János, 1637 Pázmány Péter, 1713 Kisviczay Péter, 1794 Kovács Pál, 1803 Baróti Szabó Dávid, 1820 Dugonics András, 1831–1832 Kresznerics Ferenc, 1850 Ballagi Mór, 1851 Erdélyi János. A többi évszám (1582, 1603, 1604, 1710 k., 1724, 1734, 1737, 1799, 1808, 1838) forrása többnyire a SZT.

7.2. A kifejezés közvetlen szinonimái **R:** jelzés után következnek: **úgy áll vmi vkin v. vmin, mint a tehéne a gatyá... R: illik vmi vkire, mint tehénre a gatyá; lágy vmi, mint a tapló... A: száraz vki v. vmi, mint a tapló**

7.3. Ha a szinonimák használata másféle mondattani környezetet kíván, tehát valamilyen szerkezeti átalakítást tesz szükségessé, akkor **H¹** jelzés vezeti be. Leginkább az alany alakítható tárggyá és viszont, de elvétve akadnak másféle transzformációk is: **akkora frászt ad vki vkinek, hogy a fal adja a másikat... H¹ akkora frászt kap vki vkitől, hogy a fal adja a másikat; annyit sem ad vki vmiért, mint egy fületlen gombért... H¹ annyit (sem) ér vmi, mint egy fületlen gomb.**

7.4. Ha a rokon értelmű kifejezésben az ige szemlélete (huzamossága, intenzitása, iránya stb.) eltérő, erre **H²** utal. Ilyenkor a jelentések új sorban, egymástól számmal elválasztva találhatók: **fut vki, mint akit kergetnek... H² [1] kifut vki, mint akit kergetnek [2] megy vki, mint akit kergetnek [3] siet vki, mint akit kergetnek;**

7.5. A következő, **H³**-mal jelzett csoportot a szemléletbeli hasonlóságon alapuló szinonimák alkotják. Itt a jelentésmező valamely közös eleme játszik szerepet: **kurjongat {kiabál} vki, mint a daru... H³ úgy beszél vki, mint a daru.** Egyrészt beszéd-ről, másrészt éneklésről van szó, viszont közös mozzanatuk a cselekvés fülsértő volta. Ugyanígy nyilvánvaló az **akkora vkinek a szája, mint a bécsi kofának és az erőszakos vki, mint a piaci kofák (H³)** közötti kapcsolat.

7.6. Gyakran a melléknévi és a főnévi hasonlatok átalakíthatók egymásba, ezt jelöli a hasonlatsor utolsó tagja, a **H⁴**: **áll vki, mint a gyertya(szál)... H⁴ derék vki, mint a gyertya(szál); olyan vkinek az írása, mint a macskakaparás... H⁴ úgy ír vki, mint a macskakaparás**

7.7. Az ellentétes jelentésű szóláshasonlatok a szinonimák után következnek: **eleven vki, mint a sajtukucac... A: fürge vki, mint a döglött sajtukucac; olyan vki, mint a partra vetett hal... A: egészséges vki, mint a hal a folyóvízben.**

7.8. A rokon értelmű kifejezések után állnak a hasonlat származékai, többnyire összetett melléknevek vagy a hasonlóban szereplő főnévből képzett igék: **száraz vki v. vmi, mint a tapló... D: taplószáraz; áll vki v. vmi, mint a cövek... D: lecövekel.**

7.9. A szócikk utolsó része a hasonlathoz kapcsolódó szólásokat és közmondásokat tartalmazza. Ha a forrásuk a 7.1. pontban felsoroltak között szerepel, az évszám-

mot is közöljük: **annyi vmi, mint a falra hányt borsó...** K: Mit hányysz falra borsót? (1598); **olyan vmi, mint tiszta búzában a konkoly...** K: Ritka búza, kiben konkoly nincsen (1787).

8. Mutatók

8.1. Az elsőben a hasonlók alapján lehet visszakeresni a szükséges kifejezéseket. Ha például az érdekel minket, hogy mely hasonlatokban szerepel a *tej* főnév, akkor rögtön megtaláljuk: az *alszik, édes, elalszik, fehér, jó, meleg, összefut* és a *szelíd* szavakkal. Ezt így jelöljük: *tej* → *alszik*, *tej* → *édes*, *tej* → *elalszik*... Csupán a kötőszót kell hozzátennünk, és megkapjuk a szóláshasonlatot: *alszik, mint a tej; édes, mint a tej*... Természetesen egyéb szerkezetek esetében, ha például a mondatban nem az alany, hanem a tárgy vagy valamilyen más bővítmény szerepel, a hasonlat a megfelelő transzformáció segítségével hozható létre. Ha a hasonlatban a *mint* után *ahogy, aki, akinek* vagy *akit* kötőszó következik, illetve az *úgy* utalószóhoz kapcsolódik *hogy*, ezt a mutató is feltünteti: *ahogy a torkán kifér* → *kiabál*; *aki nyársat nyelt* → *ül*; *akinek folyik az orra vére* → *olyan*; *hogy be se fér az ajtón* → *kövér*.

8.2. A második mutató a hasonlatok történetét bemutató részben említett szép-irodalmi alkotásokat és a bibliai helyeket tartalmazza.

8.3. A szótár végén a már részletesen bemutatott hasonlatok találhatóak 345 fogalomkörbe besorolva.

A rövidítések és jelek magyarázata

1Kir	A királyok első könyve
1Kor	Pál első levele a korinthusiakhoz
1Móz	Mózes első könyve
1Sám	Sámuel első könyve
2Móz	Mózes második könyve
4Móz	Mózes negyedik könyve
bibl	bibliai kifejezés
(biz)	bizalmas
Bír	A bírák könyve
Dán	Dániel próféta könyve
é. n.	év nélkül
Énekek	Énekek éneke
Ez	Ezékiel próféta könyve
Ézs	Ézsaiás próféta könyve
f. n.	fordító nélkül
(gúny)	gúnyos
Hab	Habakuk próféta könyve
Hós	Hóseás próféta könyve
(irod)	irodalmi eredetű
Jak	Jakab levele
Jer	Jeremiás próféta könyve

Jób	Jób könyve
Jón	Jónás próféta könyve
JSir	Jeremiás siralmai
k. n.	kiadó nélkül
Lk	Lukács evangéliuma
Mt	Máté evangéliuma
Náh	Náhum próféta könyve
(nép)	népies
Péld	A példabeszédek könyve
(rég)	régies, elavult
(tréf)	tréfás
<i>vki, vmi</i> stb.	valaki, valami stb.
vulg	vulgáris, durva
Zsolt	A zsoltárok könyve
~	a) alakváltozatokat választ el egymástól b) a címszót helyettesíti
()	a) nem kötelező elem b) stilisztikai minősítést jelöl c) az értelmezésben további kiegészítést jelöl d) a példaanyag szerzőinek nevét jelöli
[= ...]	a hasonlatban szereplő elavult vagy idegen szó magyarázatát jelöli
[...]	a) a példákából kihagyott részt jelöli b) az irodalmi példa helyesírásától eltérő, mai alakot jelöli
{ }	a rokon értelmű hasonlatok elemeit jelöli
	azonos jelentésmezőben a szinonimákat választja el egymástól
1. 2. 3. 4.	a hasonlat különböző jelentéseit jelöli
[1] [2] [3] [4]	a szinonimasoron belüli csoportokat jelöli